

СТОЛЯР
Ольга Петрівна,
здобувачка Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки НААН
Stolyarop12@ukr.net
(м. Київ)

АГРОЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У НАУКОВИХ ПОШУКАХ КНЯЗЯ В.О. КУДАШЕВА (1846–1916): РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД

Висвітлено напрацювання В.О. Кудашева з агроекономічних питань, зокрема собівартості вирощеної продукції, чинників, що на неї впливають (попереднє зведення копиць у скирти, наявність кваліфікованих робітників, освічених менеджерів, використання сільськогосподарських машин та знарядь, терміни збирання зернових та молотьба хлібів залежно від кліматичних умов тощо) і пошук шляхів її зниження. Наведено перелік факторів, котрі описав дослідник, що негативно впливають, як на зерно, так і рослину. Встановлено, що В.О. Кудашев ґрунтовно вивчав технології вирощування зернових та круп'яних культур, а також консультував землевласників з питань вирощування маку та сафлору в умовах Херсонщини. Свої поради, які дослідник надавав практикам, намагався максимально повно розміщувати на сторінках «Землеробської газети». В.О. Кудашев заохочував прогресивних господарів надсилати результати своїх досліджень для опублікування у згаданому виданні з метою розповсюдження передового досвіду серед населення.

Ключові слова: В.О. Кудашев, економіка сільського господарства, дослідження, технологія вирощування культур.

AGROECONOMIC RESEARCH IN SCIENTIFIC SEARCHES OF PRINCE V.O. KUDASHEV (1846–1916): RETROSPECTIVE VIEW

The work of V.O. Kudashev on agro-economic issues, in particular the cost price of grown products, the factors influencing it (previous consignment of coppers to skewers, the presence of skilled workers, educated managers, the use of agricultural machines and tools, grain harvesting and grinding breads depending on climatic conditions) and ways to reduce it. The list of factors described by the researcher, which negatively affects the grain and plant, is given. It is established that V.O. Kudashev thoroughly studied grain and cereal crops, and also advised landowners on poppy and safflower cultivation in the Kherson region. He posted his advice to the practitioners on the pages of the «Agricultural Newspaper».

V.O. Kudashev encouraged progressive owners to send their research results for publication in this publication.

Key words: *V.O. Kudashev, agriculture economics, research, technology of cultivating crops.*

АГРОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В НАУЧНЫХ ПОИСКАХ КНЯЗЯ В.А. КУДАШЕВА (1846–1916): РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ ВЗГЛЯД

Освещены наработки В.А. Кудашева по агроэкономическим вопросам, в частности себестоимости выращенной продукции, факторов, которые на нее влияют (предварительный своз стогов в скирды, наличие квалифицированных рабочих, образованных менеджеров, использование сельскохозяйственных машин и орудий, сроки уборки зерновых и молотьба хлебов в зависимости от климатических условий и др.), а также поиск путей ее снижения. Приведен перечень факторов, описанных исследователем, которые негативно влияют как на зерно, так и растение. Установлено, что В.А. Кудашев основательно изучал технологии выращивания зерновых и крупяных культур, а также консультировал землевладельцев по вопросам выращивания мака и сафлора в условиях Херсонщины. Свои рекомендации, которые исследователь давал практикам, он старался максимально полно размещать на страницах «Земледельческой газеты». В.А. Кудашев поощрял прогрессивных хозяев отправлять результаты своих исследований для опубликования в данном издании с целью распространения передового опыта среди населения.

Ключевые слова: *В.А. Кудашев, экономика сельского хозяйства, исследования, технология выращивания культур.*

Однією з найбільш потужних інтегрованих економічних систем України є агроекономічна. Вона включає комплекс виробництв, що об'єднує аграрні, промислові та соціальні галузі господарства, визначаючи соціально-економічний розвиток країни в цілому і сільських регіонів, зокрема.

Вихідною ланкою агроекономічної системи є сільське господарство, яке значною мірою залежить від природно-кліматичних умов. Тому для успішного його розвитку та функціонування необхідно дотримуватися законів розвитку не лише суспільства, а й природи, закономірностей їх територіальних проявів. Якщо додати до цього те, що аграрна діяльність неможлива без участі людського потенціалу регіону, тоді агроекономічна діяльність виступає як територіальна функціональна і структурна підсистема, тобто частини цілого – соціально-економічної системи країни [1].

У працях О. Чаянова, О. Челінцева, О. Чупрова, М. Макарова частково висвітлюються питання щодо ефективності селянських господарств у поєднанні з раціональністю землеробської культури. Проте, ними досліджувалися переважно питання сільськогосподарської кооперації. Агроекономічні питання загалом та зокрема собівартість аграрної продукції не були предметом цілісного дослідження вчених. Тому *метою* даної статті є дослідження діяльності князя В.О. Кудашева з питань сільського господарства через призму економічних чинників.

В історії України до подій 1917 р. не багато знайдеться представників князівських родів, які залишили по собі благородний слід діянь на благо рідної землі, але до їх числа безсумнівно належить родина князів Кудашевих, які долучилися до розбудови практично всіх сучасних українських земель.

Якщо з наукової спадщини князя Володимира Олександровича Кудашева (1846–1916) роботи, що стосуються питань обробітку ґрунту, починаючи з 1890 р., вже третє століття, на нашу думку, викликають інтерес у фахівців-агрономів та істориків галузевої науки, то його спеціальні багаторічні комплексні агроекономічні дослідження на Кириаківському дослідному полі щодо удосконалення технології збирання зернових культур, насамперед озимини, є маловідомими. Однак, уже на початку минулого століття він систематизував власні напрацювання не лише щодо екології, а й щодо потреб економіки (передусім стосовно питань собівартості вирощеної продукції). Окремі відомості про них дослідник подав у низці публікацій на сторінках «Землеробської газети», де працював редактором. Тим самим він заклав практичні основи для появи в Україні аграрної економіки як науки.

Насамперед, слід відзначити статтю князя В. Кудашева «З нашого досвіду про збирання врожаю хлібних рослин», надруковану в часописі частинами (з 1-го по 11-й номер за 1903 р.). У вступній частині він вказав, враховуючи занижену вартість вирощеного в країні зерна на світових ринках, що питання про «... збирання хлібних рослин...» є «...одним із головних та домінуючих...» для включення до «... програм досліджень...» як окремих експериментаторів,

так і спеціалізованих галузевих інституцій [1, с. 1]. Пошук шляхів вирішення цієї проблеми він поставив навіть вище, ніж вдосконалення процесу технічного забезпечення збирання зерна. При цьому В. Кудашев також узагальнив результати власних досліджень, розділивши їх за двома напрямками: 1) значення скасування кріпосного права в організації збирання та подальшого догляду за скошеним хлібом і 2) відновлення родючості ґрунтів.

Під час збирання врожаю насінневих посівів озимини в 1881 р. своєї дослідницької сівозміни князь В. Кудашев звернув увагу, що наповнення мішків з-під віяло-сортувального апарата відбувається нерівномірно. Якщо першим сортом мішок з ділянки заповнювався приблизно за 5 хв., то третім – за 10–11 хв. Ще більші розбіжності спостерігалися на інших ділянках при загальній стійкій градації у часі, як у першому випадку. Оскільки розподілення зерна на насіннєве, продовольче та послід відбувалося біля молотарки, він встановив такі групи (виходячи з обсягу 100 пудів): 1) 20 пудів (цю групу сортували ще на дві категорії і відбирали до 8–10% по-справжньому доброякісного посівного зерна, решту продавали навесні); 2) 70 пудів на продаж, решту – на послід. При цьому виявилось, що навіть в сортах на продаж було зерно зі «... зморщеною шкіркою, зміненним кольором оболонки, побуріле, а іноді зелене, хоча й сухе...» [2, с. 3]. Після низки проведених досліджень В. Кудашев дійшов висновку, що для досить вирівняної ділянки площею 12 десятин, розташованої на південному сході, така неоднорідність в якості зерна залежала не від «... ґрунту і клімату...», а від «...методів в'язання скошеного вже у снопи...» і особливо від «... часу й прийомів укладання цих снопів у копни...» [3, с. 44]. При цьому дослідник звертав увагу на морфологічні особливості формування зернівок, і на їх ушкодженість хворобами і шкідниками. Не виключав він і несумлінності самих господарів у відборі насіння для сівби. На його переконання, повноцінне і придатне до сівби зерно отримують не лише з середньої частини колосу. Проте він вказував, що зерно, яке зіпсоване невмілим збиранням, не тільки втрачає свою масу та об'єм, воно завжди змінює форму, колір і навіть запах. Опис В. Кудашевим факторів

шкідливості для зерна та рослин вражає своїм професіоналізмом і свідчить про спостережливість вдумливого господаря. Його висновки про величезні втрати натури зерна у розмірах «... іноді значно більш значущі, ніж від усіх шкідників наших культурних рослин разом узятих» [3, с. 45] підтвердилися на практиці та залишаються актуальними навіть у сьогоденних реаліях.

Для виконання поставленого завдання В. Кудашев почав аналізувати зібране зерно, яке підвозили з інших ділянок до молотарки та після неї. При цьому він, як і більшість господарів, які вирощували хліба на чорноземах, проводив молотьбу прямо з копиць, без попереднього звезення їх у скирти.

За результатами аграрних дослідів й економічних розрахунків В. Кудашев досить швидко дійшов до висновку, що попереднє звезення копиць у скирти є для господаря збитковим заходом. Таке узагальнення він зробив, враховуючи кліматичні умови регіону, гігроскопічні властивості пшениці, а також той факт, що на Полтавщині пізніше 10–14 серпня збирати урожай зернових культур нерационально. У разі пізнішого терміну формування снопів, окрім великої ймовірності дощів, існують ще й інші ризики втрат зерна, що впливають на процес обмолочування (принаймні, втрати зерна у князя В. Кудашева за таких умов становили від 5 до 8%). Невипадково він, насамперед як учений-агроекономіст, вважав такі обставини реальним збитком для кожного господарника і наполягав, що в Полтавській губернії обмолочувати зерно потрібно до 15 серпня. Свої висновки він підкріпив відповідними розрахунками, котрі переконливо свідчили, що підвезення снопів до скирт є дорожчим, ніж безпосередньо до молотарки. Поштовхом для цього стали додаткові економічні розрахунки витрат на оплату праці робітників з укладання снопів, особливо починаючи з другої скирти.

Розрахунки щодо доцільності підвезення скошених хлібів безпосередньо до молотарки, а не складання їх у копиці В. Кудашев провів на основі натуральних вимірювань середніх затрат часу на перевантаження з возу до копиці, які становили 10–12 хв., тоді як у разі перевантаження на платформу молотарки – лише 5–6 хв. Таким чином, витрати для господаря, «... крім витрат

на складання снопів у копицю, – збільшувалися... вдвічі мінімум...» [4, с. 76]. Як наслідок, практично вдвічі зменшувалася ефективність використання робочої худоби та інвентаря. Крім того, витрати зростали за рахунок так званої розв'язі чи розірваних на частини снопів. Отже, робота з розв'яззю ставала додатковим навантаженням на робітника та була одним з елементів подорожчання збіжжя. Серед інших важливих чинників, що впливали на собівартість зерна, В. Кудашев виділяв наявність кваліфікованих робітників і рівень їх управителів. Відсутність серед них освічених менеджерів, на його думку, стала головною причиною дорожнечі цього виробництва.

Що стосується безпосередньо технології збирання хлібних (зернових) рослин, що її В. Кудашев відносив до пов'язаних між собою «... категорій польових робіт», то вони поділялися на: 1) власне збирання або скошування і складання рослин у копиці та 2) зведення їх і молотьбу [5, с. III]. Для того часу цей агрозахід для чорноземних губерній, на його думку, визначався як суттєвий, особливо коли почали широко застосовувати сільськогосподарські знаряддя і машини. Здебільшого вони були іноземного виробництва, не завжди відповідали кліматичним умовам конкретного регіону не лише в технічному, а й в економічному аспекті. Особливо це було актуальним, коли, як зазначав В. Кудашев, збирання хлібів для господарників зводилося до принципу: «...якнайшвидше вихопити хліб з поля і забезпечити надійне його укриття від дощу, з якомога меншими, зрозуміло, при цьому витратами» [5, с. 112].

Слід сказати, що системного аналізу позитивного від заміни живої робочої сили на технічне обладнання при збиранні хлібів (на що витрачалися значні кошти) ніхто в країні не проводив, оскільки аграрної економіки як науки тоді ще не було. Свої розрахунки В. Кудашев почав проводити, виходячи з того, що середня врожайність озимих і ярих хлібів на Полтавщині (за результатами його шестирічних дослідів) становила близько 150 пудів зерна з десятини. Провівши підрахунки він встановив, що за наявності в одній копиці у середньому 5–6 пудів зерна пшениці витрати на укладання снопів у копиці становили 30 коп., а зведення безпосередньо до молотарки – 25 коп. на десятину. Отже, попередне

звезення в копиці обходилося господарю у 6 руб., а безпосередньо до молотарки – 5 руб., без урахування додаткових організаційних витрат.

Ще одним важливим результатом досліджень В. Кудашева було встановлення залежності кількості отриманого так званого «щуплого зерна» від передчасного скошування рослин, особливо в місцях з долинною формою рельєфу. Для з'ясування оптимальних термінів збирання хлібів залежно насамперед від кліматичних умов В.О. Кудашев провів додаткові спеціальні дослідження. На основі отриманих даних він зробив висновок, що на термін скошування істотно впливають: 1) кліматичні умови; 2) густота посівів; 3) наявна забур'яненість; 4) ураженість рослин іржею (що спричинює зниження урожаю зерна до 11 пудів); 5) маніпуляції зі збиранням рослин під час в'язання снопів і закладки в копиці.

Згодом В. Кудашев продовжив свої дослідження із зазначених питань, уже в 1901 р. з шести ділянок проаналізував втрати зерна при вирощуванні ярої пшениці з використанням закладеної раніше на Кириківському дослідному полі сівозміни або агротехніки вирощування. Досліди були більше деталізовані в оцінці. В. Кудашев дійшов висновку, що за одних і тих самих умов (напряму вітру, температура) від часу, що минає від косовиці до складання снопів, залежить урожайність пшениці (до 25%) і, відповідно, валовий прибуток господаря.

Підсумовуючи свої агроекономічні дослідження, В.О. Кудашев зробив загальний висновок: «...Уся сільськогосподарська культура наша, а у даному випадку збирання наших рослин, повинна бути спрямована на якомога розумніше та економічніше використання наших ґрунтів за допомогою лише тих прийомів, за яких все зібране з ґрунту не втрачається даром, а пішло б у зерно, дало йому найкращу натуру і, тим самим, принесло б благо, користь людині...» [6, с. 269]. При цьому він підкреслював, що українська пшениця за своїми властивостями є найкращою у світі, і лише ми самі своєю недбалістю применшуємо її переваги. Особливо нашу пшеницю в усі часи цінували в Німеччині за її посухостійкість. В. Кудашев також зазначав, що хоча з

об'єктивних причин йому не вдалося завершити свої, започатковані на широкій економічній основі, шестирічні дослідження з вивчення питань збирання і зберігання хлібів, це не завадило проводити розгорнуту роз'яснювальну роботу з господарями щодо «... докорінного перегляду встановлених у нас формул з питань про кількість робочих рук для тямущого виконання тих чи інших робіт; потреби відмовитися від певної скупості у цьому питанні; необхідності приділяти значно більшу увагу кожній роботі, кожному окремому прийому тощо, – серйозне, вдумливе ставлення до них...» [7, с. 310]. Однак, як він сам зазначав, до його застережень прислухалися лише П. Левицький, І. Стебут, І. Долінін-Іванський та ще кілька практиків.

Наукову значущість становили результати чотирирічних досліджень з визначення термінів молотьби хлібів залежно від кліматичних умов, що їх В. Кудашев проводив на Кириківському дослідному полі протягом 1888–1892 рр. Обмолочування проводилося таким чином: кожна з двох непокритих соломою копиць обмолочували на четвертий день після завезення пшениці, а наступну пару копиць – рівно через місяць, третю пару копиць молотили ще через місяць, а четверту – пізніше. У такий спосіб князь В. Кудашев хотів довести, що з кожними наступним осіннім місяцем вихід зерна з десятини зменшується не залежно від того, в якому б сухому стані копиці не було сформовані влітку. У результаті було отримано доволі яскраву палітру даних, які дали йому змогу дійти загального висновку: «... при обмолочуванні врожаю пізніше серпня втрати господарів перевищують іноді 10–15% валового прибутку...», або втрачається відповідно чи не весь чистий дохід у цілому [8, с. 347].

Як вдалося встановити, В. Кудашев не менш фахово вивчав і технології зернових та круп'яних культур. Він надавав професійні рекомендації з вирощування в умовах Херсонщини культури маку, а також сафлору. При цьому особливо ратував за останню на чорноземах при сівбі на неудобреній озимині, а на суглинках, на його думку, сіяти сафлор краще після озимини, що йде по удобреному пару [9, с. 125]. Серед інших попередників під сафлор

В. Кудашев рекомендував картоплю і буряк. Однак поряд з цим він застерігав, що попит на сафлор у країні ще не стабільний, оскільки культура нова, хоча й надзвичайно перспективна.

Більш як століття потому висловлені князем В.О. Кудашевим думки щодо культури сафлору було підтверджено дослідженнями вчених Херсонського державного аграрного університету на чолі з професором М.І. Федорчуком. Як пише один із дослідників Є.Г. Філіпов: «Однією з перспективних олійних культур для вирощування в майбутньому на півдні України є сафлор, біологічні особливості якого відповідають посушливим умовам південної частини зони Степу» [10, с. 1]. Особливо актуальним таке бачення стало в умовах глобального потепління, коли ламаються усталені стереотипи щодо ведення господарства на основі зональних систем землеробства, які ще донедавна вважалися непорушними. Зараз світовий ринок насіння та олії сафлору красивого постійно зростає, що не в останню чергу пов'язано з високою прибутковістю вирощування цієї культури.

Отже, як це не дивно, але ще в період, коли культура сафлору тільки почала інтродукуватися в Україні, В. Кудашев зумів спрогнозувати її велике майбутнє. Є підстави стверджувати, що він проводив спеціальні польові дослідження з сафлором на Кириківському дослідному полі, причому не лише демонстраційного характеру.

У відповіді В.О. Кудашева на запитання землевласника П. Гребінникова з Воронезької губернії ми знаходимо відомості про його досліди, які тривали впродовж двох років на Кириківському дослідному полі, щодо вивчення можливостей сівби у відталий зяб. З цієї відповіді також випливає, що він мав інформацію про спроби сівби зерна за таких умов з різних регіонів країни, зокрема й власні результати на чорноземах Полтавщини. Майже всі ці спроби виявилися невдалими, а головне, були несистемними. На думку В. Кудашева, причина невдач полягала в «... розніженості... наших культурних рослин...» [11, с. 225]. Такі висновки В. Кудашева отримали не просто підтвердження, а й застосування на практиці в ПП «Агроекологія» під керівництвом С. Антонця.

В іншій доповіді на запит невідомого орловського господаря В. Кудашев розповів про свій досвід боротьби з личинками пильщика. Запропонований ним спосіб полягав у тому, що наступного дня після складання зібраного збіжжя у копиці проводили боронування всього поля важкими боронами з постановкою зубців наскільки можливо вперед [12]. У цьому разі солома і корені легко висмикувалися на поверхню і надалі їх спалювали. На полі застосовували 3–5 борін, а витрати становили 1,0–1,5 руб. Проте, якщо проводити цей агрозахід пізніше, він дає менший позитивний ефект, як, до речі, і просте спалювання.

Крім порад практикам, В. Кудашев за часів свого редакторства неодноразово популяризував на сторінках «Землеробської газети» результати діяльності Полтавського дослідного поля з його врожайми до 104 пудів зерна з десятини, а також найкращого досвіду господарювання землевласників Полтавщини. З огляду на те, що в середньому в регіоні селяни збирали близько 50 пудів з десятини, В. Кудашев зауважував, що прогресивні землевласники досягали набагато вищих урожаїв зернових завдяки ранньому підйому пару та застосуванню наукових напрацювань.

Слід додати, що В. Кудашев усіляко заохочував освічених прогресивних господарів, які цікавилися новітніми розробками в аграрній сфері і впроваджували їх у власних господарствах, надсилали результати свого експериментаторства для опублікування на сторінках «Землеробської газети». Зважаючи на те, що сільськогосподарська дослідна справа на той час лише розпочинала свій шлях організаційного і державного утвердження, діяння В.О. Кудашева з власного дослідництва та популяризації його в усіх можливих проявах відіграла надзвичайно позитивну роль у цьому процесі. Про затребуваність його праць свідчило запитання №9200 в № 4 «Землеробської газети» за 1903 р., в якому йшлося про те, що багато читачів вимагають від редакції видати окремою брошурою статтю В. Кудашева «Про обробіток ґрунту під озимі та ярі рослини» для безоплатного розповсюдження серед селян і вчителів сільських шкіл [13, с. 134]. У цій статті чітко і дохідливо було

викладено низку питань щодо обробітку хлібів, сільськогосподарської мікробіології, наведено результати дослідів з догляду міжрядь [14].

Отже, в першому десятилітті ХХ ст. у розвитку української економічної думки з'явилися новаторські ідеї та теорії, які стали національним надбанням і отримали визнання. В. Кудашев намагався максимально поширювати передові агроекономічні знання, зокрема стосовно собівартості вирощеної продукції, чинників, котрі на неї впливають серед широкого загалу на основі проведених ним досліджень. Надбання дослідника з даного питання не втратили своєї значущості й сьогодні.

Список використаних джерел та літератури

1. Чубукова О. Ю. Структурно-динамічний аналіз функціонування агроекономічної системи України. *Ефективна економіка*. 2012. № 11. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2012_11_80 (дата звернення : 01.12.2018).
2. Кудашев В. Из нашего опыта об уборе хлебных растений. *Земледельческая газета*. 1903. № 1. С. 3.
3. Кудашев В. Из нашего опыта об уборе хлебных растений. *Земледельческая газета*. 1903. № 2. С. 43–45.
4. Кудашев В. Из нашего опыта об уборе хлебных растений. *Земледельческая газета*. 1903. № 3. С. 76.
5. Кудашев В. Из нашего опыта об уборе хлебных растений. *Земледельческая газета*. 1903. № 4. С. III, 112.
6. Кудашев В. Из нашего опыта об уборе хлебных растений. *Земледельческая газета*. 1903. № 8. С. 269.
7. Кудашев В. Из нашего опыта об уборе хлебных растений. *Земледельческая газета*. 1903. № 9. С. 310.
8. Кудашев В. Из нашего опыта об уборе хлебных растений. *Земледельческая газета*. 1903. № 10. С. 347.
9. Ответ на вопрос № 8901 / ред. [В. А. Кудашев]. *Земледельческая газета*. 1902. 23 янв. [№ 4]. С. 125.
10. Філіпов Є. Г. Агротехнічні заходи вирощування Сафлору красильного в умовах зрошення на півдні України : авторефер. дис. ... канд. с.-г. наук : 06.01.09. Херсон, 2014. С. 1.
11. Ответ на вопрос № 8916 / ред. [В. А. Кудашев]. *Земледельческая газета*. 1902. 13 февр. [№ 17]. С. 225.
12. Ответ на вопрос № 9218 / ред. [В. А. Кудашев]. *Земледельческая газета*. 1902. № 7. С. 252–253.
13. Ответ на вопрос № 9200 / ред. [В. А. Кудашев]. *Земледельческая газета*. 1903. № 4. С. 134.

14. Вергунов В. А. Українські аграрні студії князя В. О. Кудашева. Київ, 2018. 268 с.

References

1. Chubukova, O. Iu. (2012). *Strukturno-dynamichniy analiz funktsionuvannia ahroekonomichnoi systemy Ukrainy* [Structural-dynamic analysis of the functioning of the agro-economic system of Ukraine.]. *Efektivna ekonomika* [Effective economy]. № 11. http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2012_11_80 (last accessed : 01.12.2018). [in Ukrainian].

2. Kudashev, V. (1903). *Iz nashego opyta ob ubore khlebnykh rasteniy* [From our experience about the cultivation of grain plants]. *Zemledelcheskaya gazeta* [Agricultural newspaper]. 1. 3. [in Russian].

3. Kudashev, V. (1903). *Iz nashego opyta ob ubore khlebnykh rasteniy rasteniy* [From our experience about the cultivation of grain plants]. *Zemledelcheskaya gazeta* [Agricultural newspaper]. 2. 43–45. [in Russian].

4. Kudashev, V. (1903). *Iz nashego opyta ob ubore khlebnykh rasteniy rasteniy* [From our experience about the cultivation of grain plants]. *Zemledelcheskaya gazeta* [Agricultural newspaper]. 3. 75. [in Russian].

5. Kudashev, V. (1903). *Iz nashego opyta ob ubore khlebnykh rasteniy rasteniy* [From our experience about the cultivation of grain plants]. *Zemledelcheskaya gazeta* [Agricultural newspaper]. 4. III. 112. [in Russian].

6. Kudashev, V. (1903). *Iz nashego opyta ob ubore khlebnykh rasteniy rasteniy* [From our experience about the cultivation of grain plants]. *Zemledelcheskaya gazeta* [Agricultural newspaper]. 8. 269. [in Russian].

7. Kudashev, V. (1903). *Iz nashego opyta ob ubore khlebnykh rasteniy rasteniy* [From our experience about the cultivation of grain plants]. *Zemledelcheskaya gazeta* [Agricultural newspaper]. 9. 310. [in Russian].

8. Kudashev, V. (1903). *Iz nashego opyta ob ubore khlebnykh rasteniy rasteniy* [From our experience about the cultivation of grain plants]. *Zemledelcheskaya gazeta* [Agricultural newspaper]. 10. 347. [in Russian].

9. Kudashev, V. A. ed. (1902). *Otvét na vopros № 8901* [Answer to question no. 8916]. *Zemledelcheskaya gazeta* [Agricultural newspaper]. 23 yanvar. [4]. 125. [in Russian].

10. Filipov, Ye. H. (2014). *Ahrotekhnichni zakhody vyroshchuvannia Safloru krasylnoho v umovakh zroshennia na pivdni Ukrainy : avtorefer. dys. ... kand. s.-g. nauk : 06.01.09* [Agrotechnical measures for the cultivation of safflower dyed in irrigated conditions in the south of Ukraine : avtorefer. diss. ... candidate of science sciences : 01.06.09]. Kherson, 1. [in Ukrainian].

11. Kudashev, V. A. ed. (1902). *Otvet na vopros № 8916* [Answer to question no. 8916]. *Zemledelcheskaya gazeta* [Agricultural newspaper]. 13 fevr. [17]. 225. [in Russian].

12. Kudashev, V. A. ed. (1902). *Otvet na vopros № 9218* [Answer to question no. 8916]. *Zemledelcheskaya gazeta* [Agricultural newspaper]. 7. 252–253. [in Russian].

13. Kudashev, V. A. ed. (1903). *Otvet na vopros № 9200* [Answer to question no. 8916]. *Zemledelcheskaya gazeta* [Agricultural newspaper]. 4. 134. [in Russian].

14. Verhunov, V. A. (2018). *Ukrainski ahrarni studii kniazia V. O. Kudasheva* [Ukrainian Agrarian Studies of Prince V. O. Kudashev]. Kyiv. 268. [in Ukrainian].

Рецензент:

Рогожа М.М., д.і.н., доцент

Надійшла до редакції 10.12.2018 р.